

KALMÁR JÁNOS

BRAUDEL ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS

A történészek egymásra gyakorolt hatásának vizsgálata nagymértékben magában rejti a tévedés kockázatát. Hiszen a kritériumok e téren egyáltalán nem egyértelműek. Mert a publikációk némelyik jegyzetében felbukkanó hivatkozás, de akár még az adott munkából származó idézet sem feltétlenül jelenti a feltüntetett mű módszerének hatását. Az utóbbi esetben ugyanis nem elegendő pusztán valamely információ átvétele. Máskor pedig utalás nélkül is nyilvánvaló a hatás, amely eleve sokféle lehet: a témaválasztásban, a munka szerkezetében, a feldolgozás módszerében s ki tudja még, hányféle formában ölthet testet. Említetlen olvasmányélmény, beszélgetés vagy valamilyen szakmai rendezvényen való megnyilvánulás egyaránt ösztönzőleg hathat. Azaz a dolog bonyolultabb annál, mint olykor gondolnánk. Bele kell törődnünk tehát, hogy a szellemi hatás nem mindig bizonyítható dokumentumokkal.

Ezért indokoltnak tűnik a kérdés: vajon elképzelhető-e egyáltalán, hogy hatással lehetett a hazai történetíráshoz életében vagy kevéssel azután akár egy mégoly híres francia történész is, mint Fernand Braudel (1902–1985), akinek 1985 előtt, a szerző halálának évét megelőzően egyetlen könyve sem jelent meg magyarul,¹ még ha több vele készült interjú és bizonyos munkáinak egy-két részletét közölte is némelyik folyóiratunk?² Akinek a korábbi, módszertanilag is alapvető, immár klasszikussá vált művét, a *Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* címűt – amely világszerte nagy visszhangot váltott ki³ – csak az eredetinek az 1966.

1 Ez az akkor magyarul megjelent kötet az Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század című, 1979-ben Párizsban az Armand Colin Kiadónál napvilágot látott trilógia első, A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen címen Budapesten, a Gondolat Kiadónál, Pődör László fordításában megjelent munka volt, amelynek első kötete 1967-ben jelent meg először a 'Destins du Monde'-sorozat tagjaként, szintén az Armand Colin Kiadónál. A két újabb kötettel 1979-ben trilógiává bővült mű többi – a Les Jeux de l'Échange és a Le Temps du Monde című – kötetét azóta sem ültették át magyarra.

2 Beszélgetés a történelemről Braudellel (A 'L'Express' interjúja). Valóság 15. (1972) 2. sz. 119–121., „Aki ellene van a marxizmusnak, az mellébeszél”. Beszélgetés Fernand Braudel történésszel. Élet és Irodalom 20. (1976) 26. sz., 7., Beszélgetés Fernand Braudellel. Világtörténet 26. (1976) 12. sz. 3–14., *Braudel, Fernand: A civilizációk története: a múlt magyarázza a jelent.* In: Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1977. 100–142., Beszélgetés Fernand Braudellel. (A 'Le Point' és más lapok alapján). Valóság 23. (1980) 4. sz. 111–115., *Braudel, Fernand: A tér és az idő felosztása Európában.* (Civilisation matérielle, économie et capitalisme, tome 3: Le Temps du Monde. Paris 1979 című könyv I. fejezete, 11–70.) Világtörténet 30. (1980) 4. sz. 3–69., Braudelről és Braudeltől. Élet és Tudomány 37. (1982) 33. sz., 1030–1032., *Braudel, Fernand: Hegyvidékek és civilizációk.* (Részlet a Méditerranéum c. műből). Élet és Tudomány 37. (1982) 33. sz. 1032., Interjú Fernand Braudellel. (A 'Magazine littéraire'-ből). Valóság 28. (1985) 1. sz. 117–119., Interjú Fernand Braudellel. (A 'Libération'-ből). Valóság 28. (1985) 11. sz. 113–115.

3 1953-ban Torinóban a Giulio Einaudi Kiadónál jelent meg olaszul és ugyanakkor spanyolul

évi második, bővített és részben átdolgozott kiadása megjelenését éppen harminc évvel követően fordítottak magyarra?⁴

Pedig Braudel magyarországi „karrierje” nem kezdődött rosszul. Hiszen *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam* című tanulmánya már 1972-ben – még ha az eredetihez képest meglehetősen késéssel is⁵ – megjelent magyarul a legtekintélyesebb, s akkoriban szinte egyedüliként minden szakmai műhelybe eljutó hazai történész-folyóiratban.⁶ Írásai azonban az ezt követő másfél évtizeden át mégsem akadtak hazai fordítóra.

16–17. századdal foglalkozó kutatóink némelyikére – köztük is főleg gazdaságtörténezeinkre – ennek ellenére hatással volt.⁷ A szakmai pályája korai szakaszában Bethlen Gáborral foglalkozó⁸ és a nagy fejedelemnek a harmincéves háborúval összefüggő politikája révén érdeklődése az akkori Németalföld felé,⁹ majd annak kapcsán a spanyol, végül pedig a latin-amerikai történelem vizsgálataiba torkolló¹⁰ munkásságához kapcsolódóan a hazaiak közül tudomásom szerint Wittman Tibor (1923–1972) hasznosította legkorábban Braudel írásait. Wittmanra, a Szegedi Egyetem fiatalon elhunyt professzorára emlékező nekrológiájában Makkai László (1914–1989) is neki tulajdonította az elsőséget Braudel munkái jelentőségének a magyar történészek által való felismerését illetően.¹¹ A magát Eötvös

is (México: Fondo de Cultura Economica), s viszonylag sokára, már csak az 1966-ban publikált 2., bővített francia kiadást követően, 1972/73-ban került sor első angol nyelvű megjelentetésre (New York: Harper). Német nyelvterületen való elterjedésére és ottani visszhangjára lásd *Ebner, Paul – Marinelli, Lydia: Fernand Braudel. Bibliographie der Werkausgaben und zur Rezeptionsgeschichte im deutschen Sprachraum. Frühneuzeit-Info* 3. (1992) Nr. 1. 51–64. A francia nyelvű példányok értékesítéséről érdekes grafikont közöl a 'Le Monde' című párizsi napilap 1986. január 10-ei összeállítás alapján *Romano, Ruggiero: Braudel y nosotros. Reflexiones sobre la cultura histórica de nuestro tiempo.* (Trad.) I. Rosas Alvarado. México 1997 (Cuadernos de la Gaceta 93). 118. (12. jegyz.) [Ennek eredeti kiadása: Braudel e noi. Riflessioni sulla cultura storica del nostro tempo. Roma 1995].

4 R. Szilágyi Éva fordításában. Bp. 1996. E könyv első, részben a II. világháború alatt, német hadifogságban készült változata 1949-ben jelent meg Párizsban, az Armand Colin Kiadónál.

5 Franciául először ugyanis az *Annales. Économie, Société, Civilisations* című folyóiratban 13. (1958) Nr. 4. 725–753. jelent meg.

6 Ti. a Századokban 106. (1972), 988–1012. Braudel ehhez kapcsolódó vizsgálati módszerére lásd még a holland *Henk Wesseling* írását: Fernand Braudel, *Historian of the Longue Durée*. Itinerario 5. (1981) 16–29.

7 *Zimányi Vera: Une collaboration fructueuse: la mémoire du professeur Fernand Braudel.* In: *Rencontres intellectuelles franco-hongroises – Regards croisés sur l'histoire et la littérature. Actes des tables rondes franco-hongroises (1997–1998) organisées par le Service culturel, scientifique et de coopération de l'Ambassade de France en Hongrie et le Collegium Budapest ([Textes] réunis par) Péter Sahin-Tóth.* Bp. 2001 (Collegium Budapest/Workshop Series 10). 39–44.

8 *Wittman Tibor:* Bethlen Gábor. Bp. 1952.

9 *Uő:* Németalföld aranykora. Bp. 1965 (Európa nagy korszakai), *Uő:* Les Gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre (1577–1584). Bp. 1969.

10 *Uő:* Latin-Amerika története. Bp. 1978.

11 *Makkai László:* Wittman Tibor tudományos életműve. *Acta Historica Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae* 76. (1972) 146.

kollégiumi múltja ellenére – szinte nyomban tanulmányai befejezését követően – a háború után a marxizmussal elkötelező Wittman Tibor 1957-ben megjelent, a 16. századi ún. árforradalom és a világkereskedelem összefüggéseinek szentelt kismonográfiájában Braudelnek az angol Frank Spoonerrel együtt a 16. században a tengerentúlról Európába szállított nagy mennyiségű nemesfémek árakra gyakorolt hatását elemző, az 1954-ben Rómában tartott X. Nemzetközi Történészkongresszusra készített előadásának publikált szövegét¹² hasznosította,¹³ amely bővített változatban utóbb a *Cambridge Economic History of Europe* IV. kötetében is megjelent.¹⁴ S hazai történészeink között szintén nála találjuk első nyomát Braudel híres, a *Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* című munkája 1949-ben megjelent első kiadása felhasználásának.¹⁵ De a francia történész is hivatkozott, tudomásom szerint egyetlenként a magyar szerzők közül, Wittman franciául megjelent könyvére,¹⁶ amelyet bár „szimpatikusnak” nevezett, mégis enyhe kritikával illetett, túlságosan elméleti (prekoncepcionális) megközelítése miatt.¹⁷ Hasznosította Wittman Tibor egyik spanyolul megjelent cikkét is a kenyér árának 17. század eleji, Szepsi Csombor Márton prédikátor utazásai során megfigyelt, Nyugatról keleti irányba haladva egyre nagyobb mértékben észlelhető csökkenéséről értekezve.¹⁸

1962-ben, amikor Braudel az École Pratique des Hautes Études VI. (Társadalomtudományi) szekciójának¹⁹ elnökeként – immár a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa (1961) hatására enyhülő ideológiai légkörben – Magyarországra látogatott, Makkai László a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete által koordinált, az anyagi kultúra tanulmányozására szervezett munkacsoport tagjaként személyesen is megismerkedett vele. Az ekkor már (először 1967-ben megjelenő) *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus* című könyve első kötetén²⁰ dolgozó Braudelt ugyanis érdekelték a hasonló jellegű anyaggyűjtést

12 Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle. In: X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 4–11 settembre 1955/Relazioni, vol. IV: Storia moderna. Firenze 1955. 233–264.

13 Az 'árforradalom' és a világgpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566–1618). Bp. 1957 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 4), 12.

14 The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. (Ed.) E. E. Rich, C. H. Wilson. Cambridge 1967. 374–486.

15 Wittman: Az 'árforradalom' i. m. 29–30. és Uő: Les Gueux i. m. 57. (170. jegyz.)

16 Uő.: Les Gueux i. m.

17 Braudel, Fernand: Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle, tome 3: Le Temps du Monde. Paris 1979. 129.

18 Uo. 29. Wittman Tibor: Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungría a los fines del siglo XVI. Acta Historica Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae 24. (1967) 27–35. cikkére hivatkozva.

19 Revel, Jacques –Wachtel, Nathan: Une école pour les sciences sociales. De la VIe section de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris 1996.

20 Eredetileg, 1967-ben, az Armand Colin Kiadó 'Destins du Monde'-sorozatának tagjaként látott napvilágot. Már e könyv 1979-ben megjelent, Braudel francia nyelvű trilógiája első köteteként újra kiadott változatát jelentette meg magyarul 1985-ben a Gondolat Kiadó.

már évek óta végző magyar kutatók eredményei,²¹ ezért – az akkori tudománypolitikai potentátokon kívül – velük is felvette a kapcsolatot.²² E találkozásból szakmai-kollegiális barátság született, amely állítólag a Marc Blochról (1886–1944) folytatott, az ő munkásságát eltérően értelmező beszélgetésükből sarjadt ki.²³ Makkaira ugyanis nagy hatással volt e tragikus véget ért történész, Braudel egyik meghatározó mestere, az 1929-ben – a német *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* mintájára – eredetileg *Annales d'histoire économique et sociale* címmel indított folyóirat egyik alapítójának mindenekelőtt a középkori francia mezőgazdaság eredeti jellegzetességeiről írt, klasszikussá vált munkája.²⁴ Hazai történészeink közül éppen Makkai írt elsőként tanulmányt Blochról,²⁵ s az 1960-as évektől kezdődően szinte egész munkásságát végigkísérte a különböző „feudális-kori” regionális jellegzetességek kutatása, ilyen vonatkozású írásai némelyikének olykor még a címét is részben Blochtól kölcsönözve.²⁶ Makkainak a technikátörténet iránt kibontakozó érdeklődését²⁷ szintén Bloch némelyik írása inspirálhatta; ezek egyikét közölte is magyar fordításban, az általa szerkesztett *Világtörténet* című folyóirat első évfolyamában.²⁸ Braudel és Makkai László szellemi közelsége tehát a kettejük részben közös szellemi forrásának számító Marc Blochtól eredeztethető, annak ellenére, hogy a magyar történész az utóbbinak csak a műveit ismerte. Emellett azonban közvetlen braudeli hatás is észlelhető Makkainál, még ha nem is minden részletre kiterjedően fogadta el a véleményét. Késői írásaiban Makkai ugyanis szintén a francia történész és az amerikai szociológus-gazdaságtörténész, Immanuel Wallerstein (1930–2019) kora újkori világgazdaság-konceptiója felől közelített az akkori kelet-közép-európai gazdaság és társadalom kérdéseire.²⁹

21 *Makkai László*: Az anyagi kultúra történetének kutatásáról. *Történelmi Szemle* 1. (1958) 3–4. sz. 305–314.

22 *Czoch Gábor*: Az 'Annales' történetírásának magyarországi recepciója az 1960-as években. In: *Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*. Szerk. Erdősi Péter, Klement Judit. Bp. 2015. 120–121.

23 *Benda Gyula*: L'aventure intellectuelle de l'historien László Makkai. In: *Rencontres intellectuelles* i. m. 153. (Benda ugyan az 1963-as évet említette megismerkedésük időpontjaként, de ez bizonyára elírás.)

24 *Marc Bloch*: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris 1931.

25 *Világtörténet* 1. (1964) 2–3. sz. 75–79., bár *Bloch* *La Société féodale* című könyvét Hajnal István már 1943-ban ismertette – lásd *Társadalomtudomány* 23. (1943) 4–5. sz. 508–513. –, amely mű aztán sokkal később magyarul is megjelent: *A feudális társadalom*. Ford. Sujtó László. Bp. 2002 (Osiris tankönyvek).

26 *Makkai László*: *Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16. (1970) 261–286., ill. *Uő.*: *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában*. *Történelmi Szemle* 19. (1976) 1–2. sz. 257–277.

27 *Makkai László*: *A technika századai*. Válogatott tanulmányok. Bp. 1997.

28 *Marc Bloch*: *Technika és társadalmi fejlődés*. *Világtörténet* 1. (1964) 2–3. sz. 79–86.

29 Lásd pl. *Örökös jobbágyság és kapitalizmus*. *Századok* 115. (1981) 2. sz. 320–338.; *Braudel Fernand*: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle*. Paris 1979, 1–3. köteteire, valamint *Wallerstein, Immanuel*: *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*.

Csakhogy míg Braudel e régió robotoltató majorsági gazdálkodását annak piaci értékesítési törekvése miatt a nemzetközi (világ)piac által ösztönzött (azaz kapitalisztikus elvárásnak megfelelni igyekvő) monopolgazdaságként jellemezte,³⁰ addig Makkai – elismerve ugyan, hogy e jelenséget a tőkés világpiac kihívása hozta felszínre – döntően feudális csökevényt látott benne.³¹

A francia gazdaságtörténészek által az ártörténeti kutatásokat illetően kezdeményezett módszertani vita³² s a közép-európai térséggel kapcsolatos addigi, már külföldön is publikált lengyel eredmények³³ az 1960-as évek derekán hazai gazdaságtörténészeink körében is érdeklődést ébresztettek e téma iránt. Az Országos Levéltárból akkortájt az MTA Történettudományi Intézetébe került Zimányi Vera (1930–) feladata lett az erre vonatkozó 16–17. századi források összegyűjtése. 1964-ben Budapesten járt Braudel közeli olasz munkatársa, a szintén hasonló jellegű kutatásokat folytató, egyszersmind ezek módszertani megújítását kezdeményező Ruggiero Romano.³⁴ Zimányi visszaemlékezése szerint igen gyümölcsöző és ösztönző volt a vele folytatott eszmecserejük, amely aztán – a Braudel által felajánlott kutatási ösztöndíjaknak köszönhetően – immár más francia kollégák részvételével a következő évben Párizsban folytatódott. Vele együtt még Makkai László és az akkoriban főként a 19. század második felének hazai gazdaságtörténetét kutató Katus László (1927–2015) tölthetett hosszabb időt a francia fővárosban.³⁵ Ezekben az években mind többször nyílt lehetőségük magyar társadalomtudományi kutatóknak ottani szakmai tartózkodásra, ami 1968-tól kezdve, a Budapesten tartott magyar–francia gazdaságtörténeti kollokvium óta már rendszeressé vált. Akkorra lényegében már polgárjogot nyertek az *Annales* megközelítési módszerei Magyarországon, amit igazolni látszott, hogy ismertetést közölt róluk a *Századok*.³⁶ A történelemszemléleti vonatkozásban magát Braudel-tanítványnak valló Katus főként az akkori francia történetírásnak a sorozatjellegű források statisztikai feldolgozhatóságával kapcsolatos, főleg a szintén az *Annales* köréből induló Pierre Chaunu (1923–2009) sokoldalú elemzései

New York 1974 c. munkájára hivatkozva. (Utóbbi magyar fordítása: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Ford. Bittera Dóra et al. Bp. 1983 (Társadalomtudományi Könyvtár).

30 Braudel, F.: *Civilisation matérielle*, t. 2: *Les Jeux de l'Échange* i. m. 236.

31 Makkai László: Az európai feudalizmus jellegzetességei. Bp. 1987 (Pallasz könyvek). 190–192.

32 Zimányi Vera: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. *Világtörténet* 1. (1964) 4. sz. 66.

33 Hoszowski, Stanislas: L'Europe centrale devant la révolution des prix. *Annales E. S. C.* 16. (1961) Nr. 3. 441–456.

34 Romano, Ruggiero: Ártörténet és gazdaságtörténet. *Világtörténet* 1. (1964) 4. sz. 38–53. (Az eredetileg a *Rivista Storica Italiana* 1963. évfolyamának 2. számában olaszul megjelent módszertani vitacikk rövidített változatú fordítása.)

35 Czoch G.: Az 'Annales' i. m. 135.

36 *Századok* 103. (1969) 5–6. sz. 1118–1133. (Katus László, Makkai László és Niederhauser Emil tollából).

alapján meghonosodott módszereit,³⁷ majd mások által is gazdagított eredményeit (*histoire sérielle*) tudta kamatoztatni a saját munkáiban.³⁸

Fernand Braudel szemléletének 18. század-kutatóinkra gyakorolt hatását a fentiekhez képest viszont már csak azért is különösen nehéz tetten érni, mert ez az időszak számos lényeges ponton különbözik az előzőtől, a 16–17. századitól, amelyre vonatkozóan Braudel a legeredetibb, meghatározó jellegű kutatásait végezte. Mégsem lehetetlen, mert „18. százados” történészeink, akiktől a francia nyelvismeret, érdeklődési körök alapján, szinte kötelezően elvárható, szintén találkoztak már írásai magyar nyelvű megjelenését megelőzően is a munkáival. Közülük legkorábban azon nemzedék tagjainak némelyike, akik már az 1960-as és az 1970-es években a szakmában tevékenykedtek, s akik még a II. világháború előtt végezték a tanulmányaikat, ezért számukra – az akkori gimnáziumi tananyagból és/vagy az Eötvös Kollégium kínálta lehetőségekből adódóan – nem okozott nehézséget franciául olvasni. Így kerülhetett sor 1970-től kezdődően Köpeczi Béla, a Magyar Tudományos Akadémia akkori főtitkára, illetve főtitkárhelyettese által Mátrafüreden, az akadémiai üdülőben rendszeresen megszervezett közép- és kelet-európai interdiszciplináris felvilágosodástörténeti kollokviumokra. Ezek a rendezvények folyamatosan biztosítottak lehetőséget többek között nyugat-európai kollégákkal folytatott szakmai eszmecserékre, akik közül soha nem hiányoztak a francia történészek, bár Braudel – minthogy nem az eszmetörténet kutatója volt – ezek egyikén sem vett részt. E tudományos alkalmak szerepét jelentősen növelte, hogy olyan időszakban került rájuk sor, amikor a Kelet-Európa-szerte hatalmon lévő kommunista pártok támogatták a társadalomtörténeti kutatásokat, mindenekelőtt persze a marxista szemléletű és interpretációjú megközelítésűeket.

Az említett generáció hazai tagjai, akik a magyarországi forrásanyag széles körű ismeretének birtokában, nagy kutatási tapasztalattal is rendelkeztek, Braudel munkáiból mindenekelőtt az országhatárok szakmai értelemben vett átlépésének szükségességét vonták le tanulságként; azt, hogy csak a nemzeti keretek közül kitekintve, a hazai jelenségeket más országokéival összehasonlítva nyílhat esély a regionális sajátosságok és eltérések felderítésére. Tegyük hozzá, hogy ez az 1929-ben Strasbourgban Marc Bloch és Lucien Febvre által alapított francia történeti folyóirat nevéől *Annales*-„iskolának” nevezett irányzatra jellemző megközelítés – amelynek Fernand Braudel egyik meghatározó személyisége volt – nem állt távol az akkoriban nálunk is uralkodó marxista szemlélettől, amely gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásban a nemzeti hagyományoktól és sajátosságoktól függetlenül igyekezett vizsgálni és indokolni a különböző jelenségeket, például az Elbától keletre, illetve nyugatra

37 Mindenekelőtt e szerzőnek a feleségével, *Huguette Chaunuel* közösen, összesen 12 kötetben megjelentetett *Séville et l'Atlantique 1504 à 1650*. Paris 1955–1960 című munkája, amely nagyrészt a sevillai *Casa de la Contratación* (az „Indiákkal” folytatott kereskedelem hivatala) működésének első másfél évszázada alatt készült kimutatásaira épül.

38 „Meghallani a sokszólamú zenét, az emberi történelmet.” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Katus Lászlóval. Századvég 12. [45.] (2007) 3. sz. 162–163.

eső területek közötti eltéréseket vagy az azonos társadalmi „osztályba” tartozók érdekközösségeit. Ezért létezhetek az *Annales* környezetében a marxizmushoz közel álló, azzal szimpatizáló történészek, még ha nem is ők voltak a folyóirat irányultságát meghatározóan alakító személyiségek.³⁹ Míg azonban a marxizmus a történelem mozgatóit lényegében kizárólag az egyes társadalmi csoportok eltérő gazdasági érdekeire vezette vissza, addig az *Annales*-ista és a braudeli⁴⁰ szemlélet – legalábbis szándékát tekintve – a teljességre való törekvés jegyében (*histoire globale*⁴¹) a múlt egészének megragadását tűzte ki célul, s nem kívánta a jelenségek okait, vélelmezett fontosságuk alapján, mindenáron hierarchikus rendbe állítani. Ehelyett azt hangoztatta, hogy a múlt különböző megnyilvánulásait általában több egyidejűleg ható tényező együttes érvényesülése produkálja,⁴² amelyek vizsgálatához immár nem bizonyultak elegendőnek a hagyományosan a történettudomány körébe tartozónak tekintett módszerek, amelyek mellé, illetve részint helyébe az ún. „embertudományokat” (*sciences de l'homme*) állították. Ezek nemcsak a különböző társadalomtudományok interdiszciplináris jellegű alkalmazását jelentették, hanem gyakran a társtudományok (általában a földrajz, a szociológia és/vagy az antropológia) módszerének átvételét is, amelyek némi-lyik képviselője egyébként már a folyóiratot alapító „atyák” – Braudel mesterei – számára is példaként szolgált: a történeti földrajztudós Pierre Vidal de la Blache

39 Pl. Ernest Labrousse, Maurice Agulhon, Michel Vovelle és mindenekelőtt Pierre Vilar. *Burke, Peter: Una rivoluzione storiografica. La scuola delle 'Annales', 1929–1989.* Trad. G. Ferrara degli Uberti. Roma–Bari 1997 (Universale Laterza 732), VII. és 107. [E munka eredeti címe és megjelenése *The French Historical Revolution: The 'Annales' School, 1929–89.* London 1990]. A marxista történelemszemlélet és az 'Annales' kapcsolatára lásd még a *The Impact of the Annales school on the social sciences. Inaugural Conference on May 13–15, 1977: the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations.* Review. *A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations* 1. (1978) 3–4. sz. 1–262. több tanulmányát, valamint *Duby, Georges – Lardreau, Guy: Párbeszéd a történelemről.* Ford. Szilágyi Gábor. Bp. 1993 (Hermész Könyvek). 109., továbbá „Aki ellene van a marxizmusnak, az mellébeszél”. Beszélgetés Fernand Braudel történésszel. *Élet és Irodalom* 20. (1976) 26. sz. 7.

40 *Hexter, J.:* Fernand Braudel and the Monde Braudélien. *The Journal of Modern History* 44. (1972) Nr. 4. 480–539.

41 *Braudel, Fernand:* En guise de conclusion. Review. *A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations* 1. (1978) Nr. 3–4. 245.

42 *Kosáry Domokos: Marc Bloch 1886–1944.* In: *Marc Bloch: A történelem védelmében.* Válogatott művek. Ford. Kosáry Domokos, Makkai László, Pataki Pál. Bp. 1984 (Társadalomtudományi Könyvtár). 24–25. – Jellemző erre többek között a részben a Braudel-tanítvány, ill. -munkatárs olasz Ruggiero Romano által szerkesztett monumentális *Storia d'Italia-vállalkozás.* *Ruggiero Romano – Corrado Vivanti* (a cura di) első, I caratteri originali (Torino 1972) című, tehát az eredeti jellegzetességeket bemutató kötete, amelynek ihletője egyébként *Marc Bloch: Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (Paris 1931) munkája volt. Ezen Itália-történet 1974-ben megjelent 2/II. kötetébe (*Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XVIII*) egyébként Braudel is írt egy terjedelmes tanulmányt *L'Italia fuori d'Italia. Due secoli e tre Italie* címmel (2089–2248.), amely 1986-ban ugyanott *Il secondo Rinascimento* címen önállóan is megjelent, miként 1989-ben, gazdagon illusztrált albumként franciául, a párizsi Arthaud Kiadónál (*Le modèle italien* cím alatt) úgyszintén.

(1845–1918), a szociológus Émile Durkheim (1858–1917) és Maurice Halbwachs (1877–1945), valamint az antropológus Claude Lévi-Strauss (1908–2009), aki az 1930-as években Braudel São Pauló-i egyetemi tanárkollégája volt.⁴³

Mindezek hatására Kosáry Domokos – aki 1936-ban, párizsi ösztöndíjas tanulmányi tartózkodása idején maga is Marc Bloch hatása alá került⁴⁴ – 1984-ben, annak a vitának a résztvevőjeként, amely a magyar történeti kutatásoknak az egyetemes történelemhez való viszonyát taglalta, úgy foglalt állást, hogy lévén múltunk az egyetemes része, ezért a hazai jelenségek nem elszigetelten, hanem európai összefüggéseik keretei között elemzendők.⁴⁵ A társadalmi modell és a történeti tudományok kapcsolatával foglalkozó módszertani írásával Kosáry Braudel hosszú időtartamú vizsgálati javaslatával – többször is hivatkozva rá – egybecsengő következtetésre jutott.⁴⁶ A 18. századra vonatkozóan általa felvázolt európai fejlődési modell lehetőséget nyújtott számára a földrész országainak fejlettségi alapon történő kategorizálására. Eszerint a legfejlettebb zóna mint központ köré képzeletben rajzolható koncentrikus körök alkalmasak az eltérő fejlettségi szintek jelzésére, amelyek a legfejlettebb területtől való távolsággal fordítottan arányosak.⁴⁷ E tétel alapján értékelte és kategorizálta nagy szintézisében európai kölcsönhatásaiban a 18. századi hazai művelődés jelenségeit.⁴⁸ Majd utóbb, akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadásában a fenti modellt, immár általánosabb szintre emelve, kiterjesztette az egész új- és jelenkori magyar fejlődésre.⁴⁹

A másik, alighanem a legnehezebben mérhető-dokumentálható hatás az, ami a tanári oktatómunka közvetítése révén érvényesül. Az 1970-es és 1980-as években az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén a kora újkort tanító professzor, H. Balázs Éva – akinek a jozefinizmus magyarországi hatására vonatkozó kutatói érdeklődési köre a felvilágosodás kori Fiuméra és Triesztre is kiterjedt,⁵⁰ és aki mindenkor az előzményekkel és a számba jöhető tágabb regionális hatásokkal együtt kívánta megismerni az általa vizsgált helyszíneket és szereplőket – szinte magától értetődő természetességgel fordult Braudel *Földközi-tengere* felé, s ajánlotta figyelmébe – akkoriban még magyar fordítás híján – annak francia

43 Burke, P.: Una rivoluzione i. m. 111. és 113–114.

44 Kosáry Domokos: Múltunkról – öncsonkítás nélkül. In: *Uő: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról.* Bp. 1987. 521.

45 Kosáry Domokos: Az európai fejlődési modell és Magyarország. In: *Uő: A történelem veszedelmei* i. m. 9. (1984-ben jelent meg először.)

46 Modellalkotás és történettudomány. In: *Uo.* 381. (Eredetileg 1978-ban jelent meg, Braudel különböző munkáira való többszöri hivatkozással: pl. 381., 423–425.)

47 *Uő: Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség.* Történelmi Szemle 19. (1976) 4. sz. 675–720.

48 *Uő: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980.

49 *Uő: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében.* Bp. 1985 (Értekezések, emlékezések).

50 H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800. Bp. 1987. 82–83.

vagy angol kiadását olyan hallgatóinak, akiknek azzal a térséggel összefüggő szakdolgozati vagy egyetemi doktori témát javasolt.⁵¹ És az 1970-es évek végén szintén ő adta a hozzá szakdolgozó, speciális kollégiumi növendékei közül a franciaül tudóknak kötelezően elvégzendő penzumként Braudel *Anyagi civilizációja* – amelynek addig még csak az első kötete született meg – egy-egy fejezetének magyarra fordítását e könyv általa remélt, itthoni megjelentetése céljából.⁵² S kell-e bizonygatni, hogy az ilyen célú szövegolvasás igényli leginkább a szerző gondolatainak megértését?

Nem lehet eléggé hangsúlyozni mindezeknek az adott viszonyok közötti szemléletformáló jelentőségét, hiszen akkoriban szinte kizárólag marxista szemléletű, a történelmet lényegében csupán a gazdasági folyamatokra, az osztályok harcaként feltüntetett eseményekre és – ha egyáltalán – szintén ezek szellemében interpretált művelődési jelenségekre korlátozottan értelmező és tartalmazó tankönyvek álltak a hallgatók rendelkezésére magyarul. Amely körülmény az ún. egyetemesek történelem terén még nagyobb hátrányt jelentett, mint magyar vonatkozásban, hiszen az utóbbiról azért – megfelelő érdeklődés esetén – végeredményben mégiscsak volt lehetőség a hivatalostól eltérő felfogású régebbi hazai szakmunkák olvasására, míg más országok múltjával kapcsolatosan szinte egyáltalán nem vagy csak igen nehezen voltak hozzáférhetőek ilyenek.

Az 1960-as évek eleje-közepe óta mind sűrűbbé váló francia–magyar társadalomtudományi kapcsolatok eredményeképpen, a kezdeti, szinte kizárólagosan egyoldalú mellett, lassanként reciprok hatás is érvényesült. A közép- vagy kelet-közép-európai régió jelenségeiről mindenekelőtt lengyel kutatók munkáinak eredményeit, de mellettük egyre inkább már a magyarokéit is hasznosították a nyugati – köztük a francia – szakemberek, s ezzel tudományos értelemben kitöltöttek számukra e földrész határai, amivel a látókörük is tágult. Komoly elismerést jelentett e vonatkozásban Braudel Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című könyvének francia kiadásához írt előszava,⁵³ amelyben – a magyar társadalomtudósok nemzetközi rendezvényeken megismert felkészültségének általános méltatása mellett – bizonyos kételyeinek leheletfinomságú, kérdésbe burkolt jelzése ellenére, messzemenően dicsérte a szerző eredetinek tekintett régiófelosztását (ti. a Nyugat és a Kelet közé a mindkettőtől több vonatkozásban különböző s ezért önállóan tekinthető kelet-közép európai régió beiktatását) és témájának az övével rokonítható, hosszú időtartam-szemponturnak megközelítését.

51 Szakdolgozói nevét, munkájuk címének feltüntetésével közli a *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 441–445.

52 Jelen sorok írója pl. a 2. fejezet 3., kukoricáról szóló részét kapta feladatként. E terv az érintett hallgatók tanulmányainak befejezése miatt nem valósult meg; az 1985-ben Pődör László nagyszerű fordításában végül megjelent magyar kiadás minőségét a gyakorlatlan egyetemistaké egyébként is aligha közelítette volna meg.

53 *Szűcs Jenő: Les trois Europes. Essai. (Préface de Fernand Braudel). Paris 1985.* Az előszó magyar fordítása *Braudel, Fernand: A magyar gondolkodás értéke. Előszó Szűcs Jenő 'Vázlat Európa három történelmi régiójáról' című könyvéhez. Ford. Kiss Csilla. Napjaink. Észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap 25. (1986) 7. sz. 10.*

Fernand Braudel történetírói módszerének manapság valószínűleg nemigen akad követője. Az 1950-es, 1960-as évekbeli környezete jónéhány tagjának indokoltan szemére vethető, hogy a múlt rekonstrukciója során figyelmen kívül hagyta vagy legalábbis elhanyagolta az eseményeket és a szubjektumot, a cselekvő embert. De neki nem. Hisz vajon mi másról szól a *Mediterráneum* utolsó harmada, ha nem az előzőleg bemutatott, a „hosszú időtartamú” jelenségekhez kapcsolódó események – a folyton változó, soha ugyanolyan képet nem mutató „tengerfelszín” (a történetek) – nagyon is részletes elbeszéléséről? És az *Anyagi civilizációé*? Persze, hogy ezt a gazdasági-társadalmi tényezőkhöz rendeltén, azok függvényében teszi, de hisz azok képezik elbeszélése tárgyát, mondandója vezérfonalát! S nem érheti Braudelt az a vád sem, hogy ne szentelt volna figyelmet a meghatározó személyiségeknek, hogy érzéketlen lett volna tevékenységük indítékainak akár személyes vonatkozásai iránt is. Elegendő csak az V. Károly császárról vagy a fiáról, II. Fülöpről írt, a róluk készült Tiziano-portrék lelkületet tükröző hitelességéhez⁵⁴ hasonlítható két esszéjét elolvasni.⁵⁵ Némelyik következtetése az azóta végzett kutatások alapján kétségkívül pontosításra, árnyalásra szorul. De a múlt jelenségeinek általa választott megközelítési módja – melyet trilógiájának hazai méltatója, Makkai László az összehasonlítás, az interdiszciplinaritás és a felszínes számmágiával ellentétes, az arányok és szekvenciák józan mérlegelését és egymáshoz mérését jelentő kvantifikációval jellemzett⁵⁶ – aligha tekinthető elavultnak. Csakhogy ez jól megválasztott problémafelvetést, széles körű felkészültséget, körültekintő mérlegelést igénylő, nehéz feladat, amelyet az utóbbi évek-évtizedek egyetemi képzései nem alapoznak meg.

Braudel halála óta sok történetírói irányzat bukkant fel, amelyek bizonyos fókig az *Annales* addig többé-kevésbé jellemző gazdaság- és társadalomtörténet dominanciájával szemben már az 1970-es évektől kezdve csírázni kezdtek, olykor részben e folyóirat szerkesztését átvevő fiatalabb nemzedék tagjainak és jónéhány más országbeli műhelyben dolgozó munkatárs kezdeményezésére. Felsorolásuk nemcsak hosszú, hanem bizonyosan hiányos, témánk szempontjából ráadásul felesleges is lenne. A historiográfiai szakirodalom összefoglalóan posztmodern, illetve „új történetírásként” tartja számon ezeket az egyébként olykor egymáshoz képest is eltérő irányzatokat,⁵⁷ amelyeknek talán az a legjel-

54 Lásd pl. V. Károlyt a vadászaktyájával 1533-ból (Madrid, Prado), a mühlbergi ütközetben ábrázoló 1547-ből (Madrid, Prado), ill. a császárt ülve megörökítő festményét 1548-ból (München, Alte Pinakothek); II. Fülöp ifjúkori ülőképét 1550-ből (Cincinnati Art Museum), 1551-ben készült állóképét (Madrid, Prado), továbbá 1556-ból származó állóképét (Nápoly, Museo di Capodimonte).

55 Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire*, t. II. Paris 1994 (Champs 304). 167–207. és 209–253.

56 Makkai László: *Ars historica. Megjegyzések Fernand Braudel 'Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècles' c. művéhez. Századok* 115. (1981) 1. sz. 207. – E recenzió angolul is megjelent *Ars Historica: On Braudel* címmel. *Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations* 6. (1983) Nr. 4. 435–453.

57 Ezek lényeglátó áttekintése *Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp. 2011. 229–244.

lemzőbb közös vonásuk, hogy többnyire egy-egy módszer kizárólagos alkalmazásának eredményességében bízva, nemegyszer más tudományokéit részesítik előnyben; néha olyanokét is, amelyek vizsgálati lehetőségei nem terjednek ki a múltbeli jelenségek megfelelő értékelésére.⁵⁸ Nem csoda, hogy ennek alapján sokszor csak egymástól elszigetelten, kiváltóikat részben homályban hagyva sikerülhet ábrázolniuk a múlt különböző jelenségeit. „Még nagyon messze vagyunk a Braudel hirdette »totális történelemtől«, ismerte el egyik tekintélyes angol képviselőjük, Peter Burke.⁵⁹ Mintha eleve lemondanának arról, hogy megfeleljenek annak az alapvető tudományos követelménynek, hogy az ismeretelemek pusztán regisztrálásán és bemutatásán túl, azok logikus rendszerezésével törekedjenek magyarázatot adni a jelenségek hátterére. Még ha az kétségkívül komoly szellemi energiát igénylő, sok buktatót rejtő, kockázatos, fáradságos vállalkozás is. Pedig ez különbözteti meg a tudományos módszert és eredményt – mely utóbbi persze korántsem biztosan végérvényes – a pusztán ismeretszerzéstől és -közvetítéstől. Braudel szarkazmusa aligha kímélné a napjaink egyoldalú specialistái által diktált szakmai divatokat.

58 „[...] történészként úgy tűnhet számunkra, hogy [a szociológiának] túl erős a hajlama az általánosításra, s leginkább a történeti érzéket nélkülözi. Amennyire létezik már történeti közgazdaság, annyira nincs történeti szociológia. Ennek okai nagyon is nyilvánvalóak. Főképp azért, mert a szociológia [...] nemigen képes meghatározni a tárgyát, [...], hogy mi a társadalom? Amely kérdést egyébként már fel sem teszik [...]” Braudel, F.: *Civilisation matérielle*, t. 2. i. m. 408. – A szociológia módszerének a múlt vizsgálatára vonatkozó alkalmasságát illetően hasonlóan szkeptikusan nyilvánult meg Kosáry Domokos is. *Kosáry D.: Művelődés* i. m. 23.

59 *Burke, Peter*: Az új történetírás múltja és jövője. In: *Történetelmélet*. II. Szerk. Gyurgyák János, Kisantal Tamás. Bp. 2006 (Osiris tankönyvek). 1208.

